

Arheološka istraživanja u urbanim cjelinama

Intenzivna arheološka istraživanja koja se provode posljednjih godina postavljaju pred arheologa brojna pitanja. Duga i burna prošlost naših gradova ostavila je materijalne tragove, posebno one iz rimskog razdoblja, koje bi trebalo očuvati i prezentirati na primjeren način. Na primjerima Siska i Splita gdje svaka lokacija ima neki značaj – odnosno oba su grada arheološka nalazišta i muzeji na otvorenome – moramo se zapitati koliko se uspjelo stvoriti atmosferu prepoznavanja i uranjanja u njihovu prošlost, u samo tkivo grada. Unatoč velikim mogućnostima koje nudi dugo razdoblje trajanja gradova u povijesti, prezentacija nalaza na otvorenome, dakle *in situ*, u slučaju Siska je nedostatna, dok je u pitanju Splita bolja, no trebala bi biti zastupljenija.

Grad antike, antike u širem smislu, uglavnom je naselje *centar*.¹ No i u samoj antici ne može se govoriti o općoj jednolikosti gradova, bez obzira na njihovo postojanje i na njihovo kulturno-etničko podrijetlo, na njihov gospodarski i društveno-politički značaj, na njihov izgled, veličinu i sl. U tom pogledu zaista je istinita ona misao što ju je izrazio povjesničar Apijan kad je napisao da »i gradovi imaju neku sudbinu kao i ljudi« (Μοῖρα δὲ τις καὶ πόλεων ἔστι ὡσπερ ἀνδρῶν),² naglasivši time individualnost što je posjeduje svako gradsko naselje. Proučavati urbanizam antičkoga grada znači proučavati njegov život, a arheologija svojim sredstvima prati taj razvitak, datira nalaze, uočava i konstatira promjene gdje je to moguće, registrira inovacije u urbanom sloju te pojave koje se manifestiraju izgradnjom, usponima i padovima, rušenjima i ponovnom izgradnjom, a utvrdit će preinake i dogradnje što se pojavljuju kao izraz novih ideja ili više sile.

Split, odnosno splitski poluotok, jedna je od najzanimljivijih arheoloških zona u Hrvatskoj. Prostor je bio nastanjen već u prapovijesti, a sporadični nalazi potječu iz eneolitika. Na području Splita pronađena su dva grčka natpisa, nepouzdana podrijetla, no držimo ipak splitskog. Ti nalazi možda govore u prilog postojanju malog grčkog naselja Aspalathos na prostoru najstarije jezgre grada. Arheološki nalazi brojniji su tek od vremena rimskog prodora na istočnu obalu Jadrana. Split je u to vrijeme pripadao salonitanskoj zajednici (*res publica*), a područje splitskoga poluotoka bilo je uključeno u rimsku katastarsku podjelu zemljišta koje je pripadalo Salonu. *Ager publicus* svojim se pravilnim česticama (720x720 m) protezao sve do mora. Bogatstvo voda te duga morska obala poluotoka s dobrom lukom omogućivali su dobre uvjete za život. Vode su utjecale u splitsku luku na istoku od izvora Radun (današnja ulica Radunica), a na zapadu su izvo-

rišta sumporne vode (današnja Marmontova ulica). Izvor vode postojao je i u predjelu Dobri, južno od franjevačkoga samostana Gospe od Zdravlja, a manjih izvora bilo je i u drugim dijelovima splitskoga polja. U tjemenu potkovasto oblikovane najveće splitske uvale, današnje luke palača je cara Dioklecijana, građena krajem 3. i početkom 4. stoljeća, u koju je car uselio odmah nakon napuštanja carskog prijestolja 305. godine.

Dioklecijanova palača u Splitu stožerni je spomenik kasne antike čitavoga Rimskog Carstva (sl. 1).³ Ovo zdanje nema svoga prethodnika u antičkom graditeljstvu, naime rimske carske palače iz ranijega vremena koncipirane su posve drukčije,⁴ a one iz kasnijega nisu sačuvane. Palača se koncepcijski bitno razlikuje od drugih carskih palača ili vila. U njoj je, za razliku od drugih, sadržana fortifikacijska, vojna, službena, kulturna, sepulkralna i stambena arhitektonska komponenta. Usporedimo li Dioklecijanovu palaču u Nikomediji,⁵ carevoj rezidenciji za vrijeme vladanja, te posve različitu palaču cara Galerija u Solunu, koja je iz nešto kasnijega vremena, možemo uočiti i zaključiti da su Dioklecijanovi arhitekti kreirali novi tip rezidencije koji je bio mješavina vojne i raskošne rezidencijalne forme, osmišljen i prilagođen potrebama vladara koji se dragovoljno povukao. Plan nije najkvalitetnije realiziran, zbog brzine zidanja te precizno utvrđenoga datuma careva povlačenja – 1. svibnja 305. Osim mauzoleja, vestibula, peristila i kvadratnoga hrama te fortifikacija (sl. 2), ostatci na razini zemlje prilično su skromni, ali su rekonstrukcije ipak moguće. Južni dio bio je podignut na supstrukcijama koje su dobro očuvane. Za obilniju opskrbu vodom Dioklecijan je izradio akvedukt od izvora rijeke Jadra (sl. 3). Je li po splitskome modelu možda bila koncipirana Galerijeva palača, nazvana Romuliana (Gamzi-grad kod Zaječara u Srbiji)? Kasnotetrarhijski grad-palača nije, nažalost, u cijelosti očuvan kako bi se ta zdanja mogla temeljitije usporediti.⁶

Ostatci iz doba prije Dioklecijana što su uzidani u kuće također govore o postojanju neke aglomeracije na području povijesne jezgre Splita. No nije poznato kakvo je bilo to naselje. Možemo pretpostaviti da se mjesto Spalatum na Peutingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*), na prostoru splitskoga poluotoka, ne odnosi na Dioklecijanovu palaču već na ranije naselje.

Današnja vrijednost Dioklecijanove palače nadilazi lokalno značenje, najviše zbog stupnja sačuvanosti i slojevitosti po-

vijesnih razdoblja što su se utkala u tkivu splitske gradske jezgre. Stoga ta palača kao jedna od najpoznatijih i najznačajnijih graditeljsko-umjetničkih cjelina na hrvatskoj obali Jadrana ima svoje istaknuto mjesto i u sredozemnoj, europskoj i svjetskoj kulturnoj baštini pa je i s razlogom upisana kao povijesna cjelina Splita u UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine.

Nova istraživanja Dioklecijanove palače doprinijela su novim spoznajama o samoj palači, kao i zdanjima koja su joj prethodila. Nakon novih otkrića zacijelo će teško opstati teorija o palači izrasloj iz morske pjene kao idiličnom mjestu za posljednje dane careva života. Istraživanja započeta ispred južnog pročelja Dioklecijanove palače u rasponu od približno 110 m, što je oko polovice čitave južne strane trapezoida njezina tlocrta, posebno su zanimljiva. Nalazi otkriveni u zapadnom sektoru ostatci su konstrukcija starijih i od same carske gradnje. To potvrđuje da Dioklecijan nije gradio na praznom prostoru, nego da je Palači prethodilo naselje s pristaništem, izgrađenim uglavnom na drvenim pilotima, pobodenim u morsko tlo.⁷

Prvu monumentalnu rivu carski su graditelji napravili radikalno preuređujući stariju o čemu svjedoče ostatci konstrukcije obalnog zida dugi 41 m i široki 2,10 m. Zid se najvjerojatnije protezao duž cijeloga južnog pročelja Palače od čijih je zidina bio udaljen 12,40 m. Istraživanja su pokazala da se zid protezao od jugozapadne do jugoistočne kule. U skladu s tim ulaz u podrumu tvorila je najvjerojatnije konstrukcija slično zidanog platoa-mula koja je skretala u pravcu današnje Lučke kapetanije. Plato pred rivom izrađen je od tzv. antičko-rimskog betona i služio je kao navoz. Treća riva datira iz vremena srednjovjekovne autonomne komune, a četvrta monumentalna riva građevina je iz venecijanskog razdoblja nastala između 1450. i 1600. godine, kada je napravljena četvrta obalna zidna konstrukcija prema moru.⁸

Je li bilo opravdano očekivati da je Dioklecijanova palača podignuta na samoj obali ponad mora, izolirana, bez većeg pristaništa, što su nam nudile vrijedne znanstvene studije autora koji Dioklecijanovu palaču doživljavaju kao idilično mjesto za posljednje dane careva života? Idealnu uvalu kakvu opisuje Vitruvije imao je preddioklecijanov Spalatum. Nova istraživanja pokazala su da je pred Palačom bilo niz škrapa i plitko tupinasto dno koji su poslužili kao pouzdan temelj za kompleksnu luku na udaljenosti od dvadesetak metara od zida pročelja.

Ova istraživanja i zahvat oko Rive podignuli su veliku prašinu, ali izazvali i čuđenje o postojanju luke. Je li uređenje ovog dijela splitske Rive projektirano i izvedeno na najbolji mogući način, a da se pritom ne vidi niti jedan segment starijih slojeva ostaje otvoreno. Sjetimo se samo ne tako davno brojnih polemika koje su se vodile o izgradnji unutar same Palače, ali i onih o uređenju Rive. Jesmo li svjesni vrijednosti Palače, ali i preuzetih obveza koje nam je dao UNESCO 1979. godine, u skladu s međunarodnom konvencijom o svjetskoj kulturnoj i prirodnoj baštini, upisavši u popis svjetske baštine povijesnu jezgru Splita s Dioklecijanovom palačom? U svakom slučaju, svaki novi planirani zahvat na istočnoj strani pred pročeljem Palače mora pravodobno i smišljeno osigurati arheološka istraživanja te s njihovim re-

zultatima uskladiti projektiranje kako bi se izbjegle trzavice i neugodnosti.

Antički arheološki nalazi pronađeni su na različitim lokacijama na užem i širem prostoru Splita. Grobovi su otkriveni na Mejama, u Teutinoj ulici, u Manušu, na Gripama, u Smrdeću, a najviše ih je u Špinutu i Lori. Antički spomenici uzidani su u splitskim kućama, a njihova gustoća u pojedinim dijelovima grada pokazuje da su izvorno vjerojatno bili pronađeni na licu mjesta pri gradnji kuća. Velik broj pronađen je u predjelu Dobri – oko crkve sv. Duha, Ćiril-Methodova ulica, u Varošu – Plinarska i Ban Mladenova ulica, Luću – ulica Radunica, crkvi sv. Frane, na Marjanu. U Smrdeću je otkrivena ara Tita Granija Proklina, bivšega konzularnog beneficijara te monumentalni reljef Silvana. Na Trišćenici (današnje groblje Lovrinac) pronađen je natpis u čast Velike Majke. Na Mejama su otkriveni ulomci sarkofaga. Ti nalazi, kao i ostali, dokaz su intenzivnog života na splitskom poluotoku tijekom antike.

Sisak je smješten na utoku Kupe u Savu. Osim Save i Kupe, hidrografsku mrežu, koja je bila od presudne važnosti za izbor lokacije naselja, čini i rijeka Odra, koja se na sjeverozapadu ulijeva u Kupu. Ilirsko-keltska naseobina Segestika (Segestica), smještena na desnoj obali Kupe, najstarije je naselje ispod današnjega Siska, a ono svojim položajem određuje položaj Siscije (Siscia),⁹ grada što ga Rimljani podižu na susjednoj, lijevoj obali Kupe. Antički izvori prvi put spominju Segestiku,¹⁰ naselje na desnoj obali Kupe 119. godine pr. Kr., kada su konzuli Lucije Aurelije Kota (Lucius Aurelius Cotta) i Lucije Cecilije Metel (Lucius Caecilius Metellus) poslani da sa sjevera, iz Galije prodru u Italiju. Godine 35. pr. Kr. Oktavijan u ratnom pohodu osvaja i ruši Segestiku. Apijan nam govori o obrani bedema koju su izveli Segeščani u vrijeme Oktavijanova osvajanja.¹¹ Od 35. godine pr. Kr. u izvorima se pojavljuje Siscia.¹²

U Sisciji boravi Tiberije, odakle je krenuo na Ilire. Krajem 9. godine Tiberije ih pokorava, a za taj je podvig u Rimu dobio *ovatio*.¹³ Siscija u vrijeme Flavijevaca, vjerojatno Vespazijana, oko 71. godine postaje kolonijom – Colonia Flavia Siscia, a istodobno počinje i prvo razdoblje urbanizacije Panonije. Za Trajana Siscia ulazi u sastav Gornje Panonije, Pannonia Superior. Razvija se obrt i trgovina, a Siscija sve više napreduje. Godine 194. Siscija je počašćena novim nazivom grada Colonia Septimia Siscia Augusta.

Grad je bio živo trgovačko središte, gdje se trgovalo žitom, vunom i drugim proizvodima. Tu je bila smještena uprava za rudnike, financijska i upravna tijela. Nakon podjele Panonije, za cara Dioklecijana, Siscija postaje središtem provincije Savije. U Sisciji stoluje predstojnik Panonije Savije, nadstojnik državne blagajne i kovnice novca te zapovjednik brodovlja. U 3. stoljeću Siscija postaje sjedištem biskupa i jedina biskupija u Panoniji Saviji. U Sisciji i okolici žive brojni veterani, mornari te Italici i Orijentalci, što nam je poznato iz natpisa. U gradu su bili smješteni teatar, amfiteatar, slavoluk, portik, bedem, hram, terme i ostale građevine.¹⁴ Nakon podjele Carstva 395. godine, Sisciju pokoravaju Huni i Ostrogoti. O tom razdoblju imamo podataka zahvaljujući zapisima sa crkvenih sabora.¹⁵

Siscija bilježi tri građevinske faze.¹⁶ Prva faza izgradnje pripadala bi vremenu vojnog logora, kada je Siscija snažno Tiberijevo uporište, a obilježavaju je tragovi drvene arhitekture te drveni piloti koji su bili neophodni pri sanaciji i pripremi terena za podizanje naselja. Piloti kojima se u prvoj fazi učvrstio teren ostaju kao trajno rješenje i u ostalim fazama izgradnje grada. Objekti prve faze izgradnje stradali su najvećim dijelom u požaru, što zaključujemo na osnovi slojeva u kojima se jasno uočava goreno, pougljenjeno drvo sa zemljom.

Druga faza izgradnje pripadala bi ranocarskom vremenu, kad se u Sisciji utaborio Tiberije pa do vremena kad Siscija prestaje biti vojni logor i prerasta u koloniju Flavijevaca.¹⁷ Tu fazu obilježava kombinacija lomljenog kamena vezanog žbukom, odnosno vapnom u kombinaciji s drvenim supstrukcijama u temeljima. Lomljeni kamen vezan žbukom predstavlja temelje na koje potom dolazi arhitektura građena opekama. U vremenu kada grad gubi svoju vojnu ulogu te prerasta u koloniju, a nakon rušenja objekata iz prethodne faze (potres, poplava, požar),¹⁸ javlja se treća faza izgradnje koju i dalje obilježavaju temelji od lomljenog kamena vezanog žbukom, položeni na drvenu supstrukciju. Na tim temeljima leži arhitektura izgrađena od opeke, a bitno je obilježje njezina monumentalnost. Najviše se gradilo opekama vezanima žbukom, mjestimice ojačanim kamenom. Podižu se bedemi, žitnica, terme, vodovod. Nažalost, još uvijek imamo nedovoljno istraženih objekata koji bi nam cjelovitije upotpunili sliku antičkoga grada.

U Ulici Stjepana i Antuna Radića pri kopanju temelja za novi objekt krojačke zadruge otkriven je dio antičke zgrade koja je po Konstantinovu novcu iz siscijske kovnice, nađenom uz temelj, datirana u prvu polovinu 4. stoljeća po Kr.¹⁹ Nažalost, zbog nemogućnosti iskopavanja čitave površine objekta, a na osnovi nalaza temelja koji se nalaze na oko 1,50 m dubine od površine okolnog terena i sežu do 3,50 m dubine, pretpostavljamo da je riječ o monumentalnoj građevini koja je vjerojatno imala i gornji kat.

Ispod ovog sloja otkriven je još jedan, stariji sloj arhitekture. Zidovi tog sloja izgrađeni su u opeci i vapnenoj žbuci, a prema pronađenome popratnom materijalu mogu se pripisati ranocarskom razdoblju. Na sloju pjeskovite gline na 3,50 m dubine otkriveni su zidovi prijašnjeg objekta, unutar kojeg je utvrđeno više građevnih faza ili možda faza obnavljanja. Riječ je o jednostavnoj antičkoj građevini koja je imala čvrsto građene zidove u opeci i vapnenoj žbuci, a podovi su izvedeni vrlo primitivno – glineni je temeljni sloj jednostavno poravnan i upotrebljavan kao pod prostorije. Tijekom vremena tlo se sleglo i izbio je požar pa su prostorije unutar još postojećih zidova dvaput obnavljane. O tome govore slojevi gara u kojima su pronađeni ulomci raznovrsne keramike. S obzirom na to da materijal uglavnom možemo datirati u ranocarsko doba, može se pripisati prvoj fazi naseljavanja, vjerojatno vremenu postojanja vojnog logora.²⁰

Uz Frankopansku ulicu, u parku ispred željezničke stanice, otkrivena je arhitektura koja je prema načinu gradnje pripadala javnom objektu, koji bi se mogao datirati u treću građevnu fazu.²¹ U Ulici Stjepana i Antuna Radića, nasuprot zgrade bivšeg narodnog odbora, pronađeni su presječeni zidovi te ostatci većeg antičkog objekta, a u njegovim po-

drumskim prostorijama pronađeno je spremište amfora. U istoj ulici pri kopanju temelja za kuću u dvorištu pošte također su pronađeni ostatci arhitekture, a tijekom 1984. godine otkopani su temelji rimske arhitekture pri kopanju temelja za poslovno-stambenu višekatnicu. Lokalitet je obilježen u javnom prostoru Centralne ljekarne obrisima arhitekture na podu. Pri zaštitnim arheološkim iskopavanjima 1990. godine u spomenutoj ulici otkrivena je antička arhitektura dijela gradske četvrti-insule iz razdoblja od 2. do 4. stoljeća kršćanske ere, no rezultati još nisu objelodanjeni (sl. 4).

U Ulici Franje Lovrića pri zaštitnim arheološkim istraživanjima 1990. i 1991. godine, prije izgradnje poslovno-stambenog kompleksa, otkriven je sustav bedemske arhitekture, i na tom potezu nalazila su se istočna gradska vrata. Nažalost, iako je bilo pokušaja i napora da se na tribinama istakne vriednost nalaza te da se barem dio arhitekture konzervira *in situ*, to se nije ostvarilo pa su nalazi zatrpani. Godine 1997. ispred župne crkve Uzvišenja sv. Križa (današnje katedrale) otkriven je temelj i ulaz kasnoantičkog objekta iz 4. do 5. stoljeća, temelj zidova, ostatci krovišta i postamenta trijemova kasnoantičkog objekta iz 4. stoljeća, temelji antičkog bedema i pribedemske prostorije iz 3. do 4. stoljeća, temelji zidova antičke građevine iz 1. do 2. stoljeća i pješačka zona antičke ceste korištene od 1. do 4. stoljeća (sl. 5).

Od novijih istraživanja valja spomenuti nalaze iz Povijesnog arhiva u Sisku, a riječ je o ostatcima zgrade iz razdoblja od kraja 2. do 4. stoljeća. Rimska je arhitektura izgrađena na ranijem horizontu mlađega željeznog doba.²² Na igralištu Osnovne škole 22. lipnja otkrivena je reprezentativna zgrada koja je namijenjena stanovanju bogatije gradske obitelji, čemu u prilog govori pronađeni pokretni arheološki materijal.²³ Nažalost, ovaj vrijedan nalaz stambene arhitekture nije konzerviran *in situ*, već je prekriven geotekstilom i zatrpan zemljom, a na njegovu je mjestu nastavljen gradnja dječjeg igrališta. Arheološki park sv. Kvirin u Sisku rezultat je arheoloških istraživanja i konzervacije ostataka dijelova urbane strukture sjevernog dijela rimske Siscije te arhitektonskoga kompleksa sjevernog ulaza u Sisciju (sl. 6).²⁴

Spomenuta arheološka istraživanja, kao i ona prijašnja, govore o odnosu prema baštini (sl. 7, 8), no ipak zahvaljujući pokretnim i nepokretnim arheološkim nalazima, pomnim pogledom u podzemlje sisačkih ulica, dvorišta i vrtova, kamenim spomenicima pohranjenima u muzejima možemo pretpostaviti i iscrtati plan antičkoga grada te pružiti sliku bogatstva antičke Siscije i složenosti njezine arhitektonske građe.

Što nam danas govore Split i Sisak, odnosno njihovo povijesno naslijeđe? Za razliku od Splita koji je izdao vrijednu publikaciju o sustavu informiranja o kulturnim dobrima namijenjenu posjetiteljima grada, Sisak tu još uvijek zaostaje. Stanje fonda povijesnog naslijeđa ukazuje na značajnu međuovisnost društvenih tokova i graditeljskog stanja pojedinih objekata. Privatne i rijetke društvene investicije pretežno su nepotrebno usmjerene na nove objekte unutar povijesnih jezgri ili izvan njih. Tako se izaziva odlazak stanovništva iz povijesnih središta u nova gradska naselja ili pak ulazak većeg broja stanovništva pa se nepotrebno stvaraju novi objekti koji se, u pravilu, ne uklapaju u povijesni ambijent ili dovode do vizualne konkurencije. Valorizacija povijesnih spomeni-

ka mora se provoditi ponajprije sa znanstvenog stanovišta upozoravajući na vrijednosti naslijeđa.²⁵ Društvena pak valorizacija valja utvrditi stav i obveze društva prema povijesnim zdanjima i područjima u okviru konkretnih mogućnosti – zakonskih okvira te troškova. S druge strane, kod svake izgradnje u povijesnim naseljima i gradovima, ali i blizu njih, u povijesnim ambijentima i blizu pojedinačnih spomenika, treba ispitati opravdanost novih objekata i mogućnosti korištenja postojećih umjesto izgradnje novih. O pojedinačnim su se spomenicima kulture, i to onim najvrednijim, brinule ranije generacije i njihovim časnim nastojanjima imamo zahvaliti očuvanje mnogih objekata. Kukuljević, Kandler, Bulić, Szabo, Karaman, Prelog borili su se, prije svega, protiv neupućenosti i nehaja sredine, ističući uvijek povijesne i povijesno-umjetničke vrijednosti objekata. Jedino je afirmacija tih vrijednosti mogla pružiti ugroženim objektima pravo na živo, jer su se jedino u ime tih vrijednosti mogli poduzimati konzervatorski i restauratorski radovi u želji sprečavanja i usporavanja daljnjega fizičkog propadanja te otklanjanja degradacije prouzrokovane dotrajalošću materijala, vlagom, hrđom, crvotočinom.

Pred konzervatore, arheologe i povjesničare umjetnosti postavljaju se ti isti, ali i mnogi drugi, znatno složeniji problemi. Čini nam se da bitna razlika koja postoji između tradicionalnih i naših shvaćanja uloge i mjesta službe zaštite kulturne baštine ne leži u raznolikosti metoda, pa čak ni u drugim, ranije nepoznatim uzrocima degradacija, već u bitno novom shvaćanju naslijeđenih »vrijednostik«.

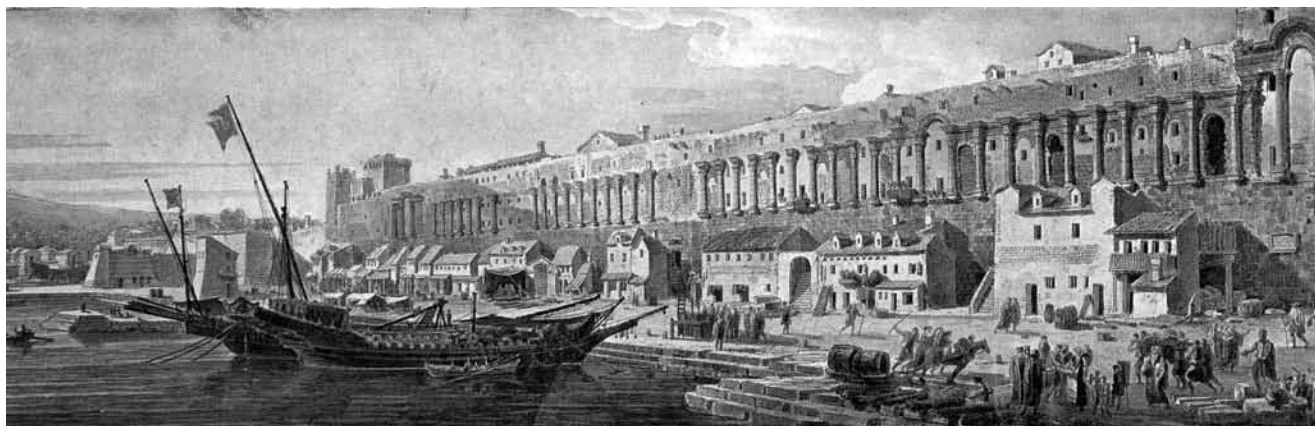
Što danas kazati o arheološkim istraživanjima u urbanim cjelinama? Vidimo da je u tkivima mnogih starih gradova ulazak novih velikih dimenzija stvorio teške situacije i obezvrijedio u krajnjoj konsekvenci i smisao pojedinačnog.²⁶ Dakako, pri tome mislimo na Split, Salonu i Sisak, ali i na druge gradove i naselja. Je li šutnja stručnjaka korisna ili su naše »buke« i prosvjedi brzo istrošeni? U svakom slučaju, ne želeći pronaći krivce (jer za to nismo pozvani, niti smo to kadri), i danas ne razumijemo usitnjenost interesa, oportunitizam i »struktura«, i dijela struke; strahujemo kako ponovna tišina oko arheološke baštine znači novo prepuštanje inicijative primitivizmu, podilaženju krupnom kapitalu i nasilnosti kratkovidnih pragmatičara. Nažalost, o tome je gotovo i suviše govoriti jer se stvari rješavaju politikom svršenog čina.

Nakon svakih unaprijed planiranih izgradnji, koje prolaze bez prave rasprave i konzultacije s najboljim stručnjacima o vrijednosti zatečenog stanja, povećavaju se tenzije, nerazumijevanje a često i devastacije. Sjetimo se samo slučaja Salone, izgradnje unutar Palače, Rive ali i devastacije gradova diljem Hrvatske, a sve u ime probitka nekolicine.²⁷

Bilješke

- 1 MATE SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 1976., 11; isti, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 2003., 26.
- 2 APP. Alex., Syr. 58, 302.
- 3 NENAD CAMBI, Antika, Zagreb, 2002., 80; MATE SUIĆ (bilj. 1, 2003.), 358–360.
- 4 JOHN J. WILKES, Diocletian's Palace, Sheffield, 1993., 65 i d.
- 5 O palači iz Nikomedije malo se zna jer je gotovo posve uništena, dok je palača u Antiohiji slabo istražena.
- 6 DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Felix Romuliana, Galerijeva palata u Gamzigradu, u: *Starinar*, XXXVI (1985.), 51 i d., sl. 2, 1; DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Dve kasnoantičke carske palate u Jugoslaviji: Dioklecijanova palata u Splitu i Galerijeva palata u Gamzigradu, u: *Glas SANU*, CCCXLIII, Odeljenje istorijskih nauka, 5 (1986.), 9 i d., sl. 2. Različito mišljenje ima NOEL DUVAL, La site de Gamzigrad (Serbie) est-il le palais de retraite de Galère?, u: *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1987., 61–84. Na Duvalovu kritiku odgovara DRAGOSLAV SREJOVIĆ (bilj. 6, 1986.), 87 i d., sl. 1,1.
- 7 NENAD CAMBI, U početku bijaše luka, u: *More magazin*, 2007., 72.
- 8 DUŠKA ČOLOVIĆ, Prva splitska riva seže u 1. stoljeće pr. Kr., u: *Jutarnji list*, 9. V. 2007., 36; VEDRANA DELONGA, Arheološka istraživanja na splitskoj Rivi 2006. – 2007. godine, u: katalog izložbe Zoran Alajbeg, *Isječci iz fotografskog dnevnika*, Split, 2007.
- 9 PLIN. N. H. 3. 148; STRABO. 1903., 296; MARIJA BUZOV, Siscia – grad na tri rijeke, u: *Histria Antiqua*, 10 (2003.), 177, 178.
- 10 APP. III. 10, 30. 17. 49. 23; PLIN. N. H. 3. 131. 3. 148; STRABO. 4. 6. 10; 7. 5. 2; 7. 5. 12.
- 11 MARIJA BUZOV, Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Zadar, 2000., 42–44; MARIJA BUZOV, O bedemima Siscije, u: *Histria Antiqua*, 7 (2001.), 131–143.
- 12 MARIJA BUZOV (bilj. 11, 2000.), 45.
- 13 JAROSLAV ŠAŠEL, Siscia, u: *Pauly Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XIV (1974.), 733.
- 14 MARIJA BUZOV (bilj. 11, 2000.), 122–144; TANJA LOLIĆ, JOSIP BURMAZ, Lokalitet Siscija – Sv. Kvirin, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1 (2004.), 125–127; TANJA LOLIĆ, Sisak, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, (ur.) Aleksandar Durman, Zagreb, 232, 233.

- 15
MARIJA BUZOV, Problem povijesnog kontinuiteta i diskontinuiteta u Sisciji, u: *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, (ur.) Milan Pelc, Zagreb, 2004., 463–468.
- 16
MARIJA BUZOV (bilj. 11, 2000.), 112–116.
- 17
ANDREAS MÓCSY, Pannonia and Upper Moesia, London, 1974., 114; STJEPAN VRBANOVIĆ, Dnevni istraživanja za godine 1954., 1957. – 1958., 1962., 1972., 1974., 1976. i 1978.
- 18
Novi građevinski objekti gradili su se na sljedeći način: ostatci su se do kraja porušili, zasuli slojem nabijene zemlje, i na tome se gradila nova građevina, koja je zbog toga na višoj razini nego prethodna građevina. Na sličan se način gradilo stoljećima pa je stoga današnji Sisak prosječno viši za dva metra nego razina temelja arhitekture antičke Siscije.
- 19
ALEKSANDRA FABER, Građa za topografiju antičkog Siska, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 6–7 (1972.–1973.), 135.
- 20
MARIJA BUZOV (bilj. 11, 2000.), 118.
- 21
ALEKSANDRA FABER (bilj. 19), 146, sl. 29, br. 4, 44.
- 22
JOSIP BURMAZ, Sisak – Povijesni arhiv, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1 (2004.), 122–124.
- 23
ISKRA BAČANI, Sisak – igralište OŠ 22. lipnja, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3 (2006.), 198–200.
- 24
JOSIP BURMAZ, TANJA LOLIĆ, Siscija – Sv. Kvirin, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2 (2005.), 175–177; TANJA LOLIĆ, Siscija – Sv. Kvirin, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3 (2006.), 203–206; TEA TOMAŠ, Siscija – Sv. Kvirin, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4 (2007.), 229.
- 25
Sustav informiranja o kulturnim dobrima povijesne jezgre Splita, *Obnova povijesne jezgre Splita*, 3, Split, 2003.
- 26
MILAN PRELOG, Prostorno planiranje i kulturna baština jadranske obale, u: *Djela*, I, Zagreb, 1991., 31–50.
- 27
Izvori: Appiani Historia Romana, I, P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba, Leipzig, 1962.; Appiani Historia Romana/Appian's Roman History, (prev.) Horace White, London–Cambridge, 1962.; Plinii Secundi, Naturalis Historia, C. Mayhoff, Leipzig, 1906.; Strabo, Geographica, Leipzig, 1903.; Strabonis Geographica/Strabo's Geography, (prev.) H. L. Jones, London–Cambridge, 1966.

1. Split, crtež Rive i južno pročelje Dioklecijanove palače, 1782. (L. F. Cassas)

2. Split, Zlatna vrata, 1782. (L. F. Cassas)

4. Sisak, arhitektura dijela gradske četvrti (*insulae*) iz razdoblja 2. – 4. st., otkrivena pri zaštitnim istraživanjima 1990. u Ulici Stjepana i Antuna Radića (foto Gradski muzej Sisak)

3. Split, Akvedukt

5. Sisak, župna crkva Uzvišenja sv. Križa, *Siscia in situ*, 1. – 4. st. (foto Gradski muzej Sisak)

6. Sisak, lokalitet Sv. Kvirin (snimio M. Arbutina)

8. Sisak, devastirani sarkofag u dvorištu privatne kuće (foto Gradski muzej Sisak)

7. Sisak, ostatci sarkofaga pronađeni početkom 19. st. te odmah uzidani u građansku kuću u Lađarskoj ulici (foto Gradski muzej Sisak)